

مطالعات اسلامی: علوم قرآن و حدیث، سال چهارم، شماره پیاپی ۸۱/۳، پاییز و زمستان ۱۳۸۷، ص ۶۱-۳۷

بررسی محورهای مناقب و فضائل در کتب شش‌گانه اهل سنت*

حسن اصغرپور

دانش‌آموخته کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس

چکیده

جستجو در منابع کهن روایی اهل سنت نشان می‌دهد که بخشی از آنها با عنوان «کتاب الفضائل» به ذکر فضائل و مناقب افراد و گروه‌ها اشاره دارند. در نظر گرفتن فصلی جداگانه با این عنوان، در کنار دیگر ابواب و فصول حدیثی، از اهمیت این موضوع و اهتمام صاحبان جوامع حدیثی اهل سنت به گردآوری این دسته روایات، پرده برمی‌دارد. این گونه روایات را پس از گردآوری و بررسی می‌توان در هفت دسته (عرصه) جای داد: «فضائل برخاسته از رابطه فرد با پیامبر (ص)»، «دینی»، «قومی، قبیله‌ای و گروهی»، «نظامی - امنیتی»، «علمی»، «اخلاقی» و «روایات اختصاصی اهل بیت (ع)». روایات مناقب و فضائل افراد یا گروه‌ها با اثرپذیری از شرایط مختلف زمانی، مکانی و ...، از حد دلالت، ارزش و اعتبار متفاوتی برخوردار است که به هنگام استناد باید مورد توجه و دقت نظر قرار گیرد. فضائل و مناقب، یکی از حوزه‌های حدیثی است که از راه یافتن جعل و وضع در امان نبوده است، از این رو هنگام بهره‌گیری از این روایات و استناد به آنها دقت نظر و احتیاط، ضروری به نظر می‌رسد.

کلیدواژه‌ها: مناقب، فضائل، کتب شش‌گانه، اهل سنت.

* . تاریخ وصول: ۱۳۸۷/۳/۱۲؛ تاریخ تصویب نهایی: ۱۳۸۸/۱/۱۶.

مقدمه

در این پژوهش می‌کوشیم تا نخست به گونه‌ای مختصر به معانی لغوی و اصطلاحی واژگان «مناقب» و «فضائل» پردازیم و سپس با بررسی کهن‌ترین نقل‌های موجود در زمینه مناقب و فضائل در کتب شش‌گانه اهل سنت، مهم‌ترین عناوین و موضوعات مطرح در این عرصه را بازگو کنیم.

از آن‌جا که در کتب شش‌گانه اهل سنت به شیوه‌ای فراگیر و منظم، به جنبه‌های گوناگون مناقب فردی (ذاتی یا اکتسابی)، گروهی، قبیله‌ای، ملیتی و..... اشاره شده است و این مجامع حدیثی از قدمت زمانی برخوردارند، بر آن شدیم تا با نگاهی گزارش‌گونه، این دسته روایات را مورد بررسی قرار دهیم.

ذکر این مطلب لازم است که در برخی کتاب‌ها و مجامع حدیثی شیعی، گاه به صورت موردی و پراکنده به این بحث اشاره شده است؛ اما کتاب یا نوشته‌ای که از ویژگی‌های قدمت، شمول و نظم در چینش مباحث برخوردار باشد، به چشم نمی‌خورد. در توضیح بیشتر باید گفت که در حوزه تشیع کتابها و رساله‌های بسیاری در زمینه مناقب و فضائل به رشته تحریر در آمده است؛ اما در این آثار منحصراً به مناقب اهل بیت (ع) پرداخته شده است. در حالی که هدف ما در این پژوهش دستیابی به نخستین عناوین و موضوعات مطرح در زمینه مناقب و فضائل به صورت مطلق و بدون توجه به گرایش مذهبی خاص، بوده است بی‌آنکه به ارزش‌گذاری یا داوری درباره این موضوعات پردازیم. در حوزه حدیث اهل سنت، نگاهته‌هایی با این ویژگیها به چشم می‌خورد. از مهم‌ترین و کهن‌ترین منابع و مصادر حدیثی اهل سنت در زمینه مناقب و فضائل، باید به صحاح سته حدیثی اشاره کرد. صاحبان نیمی از این مجامع کهن حدیثی بخش‌هایی از آثار خود را به گزارش گسترده در این باره اختصاص داده‌اند. محمد بن اسماعیل بخاری (۲۵۶هـ) و مسلم بن حجاج نیشابوری (۲۶۱هـ) در الصحيح و محمد بن عیسی ترمذی (۲۷۹هـ) در السنن، به صورت گسترده، به این بحث پرداخته‌اند.

اشاره به مناقب و فضائل خاصهٔ پیامبر (ص)، بزرگان صحابه، تابعین، مهاجرین، انصار، قبائل، شهرها و سرزمین‌ها، پیامبران پیشین و همچنین یادکرد مناقب امام علی (علیه‌السلام)، حضرت فاطمه (سلام الله علیها) و حسنین (علیهما السلام)، صفحات گسترده‌ای از این مجامع حدیثی را در چارچوب بخش‌هایی با عنوان «کتاب الفضائل» یا «کتاب المناقب» به خود اختصاص داده است.

هدف ما در بهره‌گیری از این نقل‌ها و روایات، گزارش و تبیین محورهای کلی فضائل و مناقب بوده است. در پی این هدف، پس از بررسی یکایک روایات و نقل‌ها در هر یک از سه کتاب یادشده، با توجه به محتوای آن‌ها، به دسته‌بندی موضوعات گوناگون و جای دادن آنها در هفت عنوان یا سرفصل کلی پرداختیم.

در دست داشتن چنین مجموعه‌ای از روایات متنوع و دسته‌بندی شده در زمینه مناقب و فضائل، ما را با نخستین زمینه‌ها و ملاک‌های مناقب‌شماری در دهه‌های نخستین تاریخ اسلام آشنا می‌سازد. از سوی دیگر، توجه فراگیر به بحث مناقب و فضائل در کتاب‌ها و جوامع حدیثی و در نظر گرفتن بخشی جداگانه بدین منظور، به روشنی از اهمیت و جایگاه والای این موضوع نزد نگارندگان مجموعه‌های حدیثی در سده‌های نخست تاریخ اسلام پرده بر می‌دارد.

این اشاره نیز ضروری است که در باور مشهور، روایات مناقب و فضائل، مظان وضع حدیث هستند. در صورتی که از نظر حجمی این مسأله رخ نداده است. آمار استخراج‌شده از منابع، که در این پژوهش بدان اشاره خواهد شد، این حقیقت را نشان می‌دهد.

۱- معانی لغوی و اصطلاحی واژگان «مناقب» و «فضائل»

۱-۱- معنای لغوی واژه «مناقب»

ریشه «نقب» در لغت به معانی متعددی به کار رفته است که وجه اشتراک آن

معانی عبارت است از: «ایجاد شکاف (در بدن، پوست یا دیوار) یا گشایش (در کار و...)» (کتاب العین، ج ۵، ص ۱۷۹؛ ترتیب إصلاح المنطق، ص ۳۸۶؛ معجم مقاییس اللغة، ج ۵، ص ۴۶۵ و ۴۶۶). از این ریشه، مشتقات بسیاری با معانی گوناگون ساخته شده که در کتاب‌های لغت بدانها اشاره شده است. یکی از این مشتقات واژه «منقبت» مفرد «مناقب» است. این واژه در کاربرد لغوی، به معانی «گذرگاه باریک میان دو خانه» که عبور از آن دشوار و گاه غیرممکن است (لسان العرب، ج ۱، ص ۷۶۷؛ غریب الحدیث، ج ۳، ص ۱۲۱؛ تاج العروس من جواهر القاموس، ج ۱، ص ۴۹۱)، گذرگاه کوهستانی (مفردات غریب القرآن، ص ۵۰۳؛ ترتیب إصلاح المنطق، ص ۳۸۶؛ معجم مقاییس اللغة، ص ۴۶۶)، فضیلت (مجمع البحرین و مطلع النیرین، ج ۴، ص ۳۵۸)، معجزه (همان)، مایه سربلندی و مباحات یا هرچیز غرور آفرین (مفخره) (القاموس المحيط، ج ۱، ص ۱۳۴) و ستایش تمجید (أمدوحه) (معجم مقاییس اللغة، ج ۵، ص ۳۰۸) به کار رفته است.

۱-۲- معنای اصطلاحی واژه «مناقب»

واژه «منقبت» در اصطلاح به معنای «صفات نیکو و برجسته و فضائل اخلاقی و رفتاری» (کتاب العین، ج ۵، ص ۱۸۰؛ مفردات غریب القرآن، ص ۵۰۳؛ لسان العرب، ج ۱، ص ۷۶۸ و ۷۷۰؛ تاج العروس من جواهر القاموس، ج ۱، ص ۴۹۳؛ معجم مقاییس اللغة، ج ۵، ص ۴۶۶) به کار می‌رود. در مقابل این واژه، واژه «متلبت» (مفرد مثالب) به معنای «نقیصه، کاستی و یا زشتی» (لسان العرب، ج ۱، ص ۷۶۸؛ تاج العروس من جواهر القاموس، ج ۱، ص ۴۹۳) قرار دارد. «منقبت» یا «مناقب» راه یا راه‌هایی هستند که ما را در شناخت حقیقت وجودی صاحبان این صفات برجسته و نیکو یاری می‌رساند. از آنجا که واژه «فضائل» با واژه «مناقب» هم‌معنا است و در بسیاری موارد به جای یکدیگر و به یک معنا به کار رفته‌اند، دقت نظر در معانی لغوی و اصطلاحی این واژه نیز ضروری به نظر می‌رسد.

۳-۱- معنای لغوی واژه «فضائل»

واژه «فضیلت» (مفرد فضائل) از ریشه «فضل» مشتق شده که در مقابل «نقیصه» (الصالح تاج اللغة و صحاح العربیة، ج ۵، ص ۱۷۹۱؛ لسان العرب، ج ۱۱، ص ۵۲۴؛ مجمع البحرین و مطلع النیرین، ج ۳، ص ۴۰۹). قرار دارد و در کاربرد لغوی، به معنای «احراز برتری درجه در اثر انجام فضل (احسان، نیکی و...)» به کار رفته است (کتاب العین، ج ۷، ص ۴۴؛ لسان العرب، ج ۱۱، ص ۵۲۴؛ القاموس المحیط، ج ۴، ص ۳۱؛ مجمع البحرین و مطلع النیرین، ج ۳، ص ۴۰۹).

۴-۱- معنای اصطلاحی واژه «فضائل»

با توجه به معنای لغوی این واژه، فضیلت یا فضائل عبارت است از صفت یا صفات برجسته و نیکویی که سبب برتری یک فرد یا گروه نسبت به دیگران می‌شود.

جمع‌بندی

تفاخر و برتری‌جویی در میان عرب پیش از اسلام رایج بوده است. فخر فروشی به نَسَب، حَسَب، قبیله، دارایی و... از شاخصه‌های زندگی جاهلی به‌شمار می‌رفته است.^۱ با ظهور اسلام و نزول قرآن، تعالیم و معارف اسلامی، به یکباره گسترش یافت، بخشی از آداب و رسوم جاهلی کنار زده شد و پاره‌ای دیگر، با هدف نوسازی و اصلاح باورها، شکل صحیحی به خود گرفت. از جمله آداب و رسوم تغییر یافته جاهلی «تفاخر به انساب و قبایل» بود که در قالب فضایل و مناقب و به شکلی پویا و با هدفی آرمانی رخ نمود. از آن پس هدف از ذکر مناقب و فضائل معرفی الگوهای برتر اخلاقی و رفتاری بود. دیگر رنگ، جنسیت و قبیله نشان برتری نبود، بلکه این‌ها تنها وسیله شناسایی بود و ملاک برتری افراد تقوا بود (یا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ: حجرات/۱۳). این تحول

۱. به نظر می‌رسد این رسم جاهلی در رفتار و گفتار مردم روزگار امام علی (ع) نیز وجود داشته است، (سخن آن حضرت آن‌جا که می‌گوید: «عَرَجُوا عَنْ طَرِيقِ الْمُنَافَرَةِ وَضَعُوا عَنْ تَيْجَانِ الْمَفَاخِرَةِ»، گواه روشنی بر این مدعاست، نهج البلاغه، ج ۱، ص ۴۰، خطبه ۵).

جدید بخشی از «تحول شگرف و ریشه‌ای قرآن» در جهان عرب به‌شمار می‌رود که شهید حکیم، از آن به عنوان یکی از وجوه اعجاز قرآن یاد کرده است.^۱

۲- مهم‌ترین عرصه‌ها و موضوعات مطرح در زمینه مناقب و فضائل

۱-۲- فضائل برخاسته از رابطه فرد با پیامبر (ص)

حجم گسترده‌ای از روایات موجود در بخش فضائل کتاب‌های مورد نظر، در حقیقت بازگو کننده رابطه تنگاتنگ فرد یا افراد با پیامبر (ص) است. موضوعات زیر در این گونه فضائل جای می‌گیرند:

۱-۱-۲- در پاره‌ای از احادیث، به وجود مشابهتی در فرد با پیامبر (ص) اشاره و این مسأله دست‌مایه طرح فضیلت و منقبتی برای فرد شده است:

۱- هم‌نامی با پیامبر (ص).^۲

۲- شباهت خلقی و خلقی با پیامبر (ص).^۳

۳- همسانی و هماهنگی راه و روش شخص با راه و روش پیامبر (ص).^۴

در روایات مناقب و فضائل اهل بیت (ع) - در زمینه شباهت با پیامبر (ص) - نیز از موضوعات زیر یاد شده است:

۱- شباهت خلقی و خلقی حضرت زهرا (س) با پیامبر (ص).^۵

۲- شباهت [اخلاق و سیره] حسنین (ع) با پیامبر (ص).^۶

در تحلیل و بررسی این دسته روایات فضائل می‌توان گفت ملاک و معیار فضیلت، همسان بودن اخلاق و رفتار افراد با اخلاق و رفتار الگویی برتر یعنی شخص

۱. كما أننا يمكن أن نجد أدلةً أخرى علي إعجاز القرآن في مقدمتها ما أشرنا إليه في بحث الهدف من نزول القرآن من التغيير العظيم الذي أحدثه في أمة العرب وبمدة زمنية قياسية: علوم القرآن، ص ۱۳۵.

۲. موسوعة الحديث الشريف (الكتب السنن)، صحيح بخاری، ص ۲۸۸، ح ۳۵۳۷.

۳. همان، صحيح بخاری، ص ۳۰۳، باب ۱۰؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۳۹، ح ۳۷۶۵.

۴. همان، صحيح بخاری، ص ۳۰۶، ح ۳۷۶۲؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۴۳، ح ۳۸۰۷.

۵. همان، صحيح بخاری، ص ۲۹۵، ح ۳۶۲۳؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۴۸، ح ۳۸۷۲.

۶. همان، صحيح بخاری، ص ۳۰۵، ح ۳۷۴۸ و ۳۷۵۰ و ۳۷۵۲؛ صحيح مسلم، ص ۱۱۰۴، ح ۶۲۶۰ - ۶۲۵۶، جامع ترمذی، ص ۲۰۴۰، ح ۳۷۷۹ - ۳۷۷۶.

رسول خدا (ص) است. به دیگر سخن این گونه روایات فضایل به صورت مستقیم و غیر مستقیم هر مخاطب و شنونده‌ای را به تأسی از پیامبر(ص) در پندار و رفتار فرا می‌خواند.

۲-۱- پاره‌ای دیگر از روایات فضائل، بیان‌کننده ارتباط فرد با پیامبر (ص) و همراهی ایشان است. در این دسته روایات به وجود نوعی رابطه دوستی یا عاطفی میان پیامبر (ص) و افراد اشاره شده است:

- ۱- همراهی و مصاحبت با پیامبر (ص).^۱
- ۲- برادری و دوستی با پیامبر (ص).^۲
- ۳- محبوبیت افراد نزد پیامبر (ص) و اظهار علاقه حضرت (ص) به دوستی با برخی از آنها.^۳
- ۴- فدایی پیامبر (ص) بودن.^۴
- ۵- صاحب سر رسول خدا (ص) بودن.^۵
- ۶- کثرت یاد پیامبر(ص) از فرد.^۶
- ۷- خشنودی و خرسندی پیامبر (ص) از دیدار فرد.^۷

۱. همان، صحیح بخاری، ص ۲۹۷، ح ۳۶۵۲ و ۳۶۵۳ و ۳۶۶۰ و ۲۹۹، ح ۳۶۷۷ و ص ۳۰۰، ح ۳۶۸۵ و ۳۶۹۲ و ۳۶۹۴ و ص ۳۰۱، ح ۳۶۹۶ و ص ۳۰۶، ح ۳۷۶۳ و ۳۷۶۴ و ص ۳۱۳، ح ۳۸۵۷؛ صحیح مسلم، ص ۱۰۹۷، ح ۱۶۹ و ص ۱۰۹۸، ح ۱۸۷ و ۱۸۸ و ص ۱۱۰۳، ح ۲۴۳ و ۲۴۴ و ص ۱۱۰۹، ح ۳۲۶ و ص ۱۱۱۰، ح ۳۲۷ و ۳۲۸؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۳، ح ۳۶۷ و ص ۲۰۳۷، ح ۳۷۴۴ و ۳۷۴۵ و ص ۲۰۴۳، ح ۳۸۰۶.

۲. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۴، باب ۱۷.

۳. همان، صحیح بخاری، ص ۲۹۷، ح ۳۶۵۴ و ۳۶۵۶ و ۳۶۵۷ و ۳۶۵۸؛ ص ۲۹۸، ح ۳۶۶۲؛ ص ۳۰۴، ح ۳۷۳۰ و ۳۷۳۵؛ صحیح مسلم، ص ۱۰۹۷ و ۱۰۹۸، ح ۱۷۷-۱۷۰ و ص ۱۱۰۵، ح ۲۷۸ و ۲۷۹؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۲۸، ح ۳۶۵۷ - ۳۶۶۱ و ۳۶۵۹ و ص ۲۰۳۹، ح ۳۷۵۷ (تحفه ۹۴) و ص ۲۰۴۴، ح ۳۸۱۸ و ص ۲۰۴۹، ح ۳۸۱۵ و ۳۸۱۹ و ص ۲۰۵۰، ح ۳۸۹۰.

۴. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۳، ح ۳۷۲۰ و ص ۳۰۴، ح ۳۷۲۵؛ صحیح مسلم، ص ۱۱۰۲، ح ۶۲۳۷ - ۶۲۳۳ و ص ۱۱۰۳، ح ۲۴۵ و ۲۴۶؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۳۷، ح ۳۷۴۳ و ص ۲۰۳۸، ح ۳۷۵۵.

۵. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۵، ح ۳۷۴۲ و ۳۷۴۳؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۴۳، ح ۳۸۱۱.

۶. همان، صحیح بخاری، ص ۲۹۹، ح ۳۶۷۷؛ همان، ص ۳۱۰، ح ۳۸۱۶ و ۳۸۱۸؛ صحیح مسلم، ص ۱۱۰۵، ح ۲۷۷ و ۲۸۰؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۴۹، ح ۳۸۷۵.

۷. همان، صحیح بخاری، ص ۳۱۰، ح ۳۸۲۲ و ۳۸۲۳.

مهم‌ترین موضوعاتی که در مجموعه روایات فضائل اهل بیت (ع) در این دسته بدان‌ها اشاره شده عبارتند از:

- ۱- محبت و علاقه فراوان پیامبر (ص) به امام علی (ع) و حضرت زهرا (س).^۱
- ۲- محبت پیامبر (ص) نسبت به حسنین (ع).^۲
- ۳- معرفی امام علی (ع) به عنوان پاره تن پیامبر (ص).^۳
- ۴- معرفی حضرت زهرا (س) به عنوان پاره تن پیامبر (ص).^۴
- ۵- معرفی امام حسین (ع) به عنوان پاره تن پیامبر (ص).^۵
- ۶- معرفی حسنین (ع)، به عنوان ریحانه‌های پیامبر (ص) در دنیا.^۶
- ۷- معرفی امام علی (ع) به عنوان برادر و دوست پیامبر (ص) در دنیا و آخرت.^۷

۸- محبوبیت امام علی (ع)، سلمان، ابوذر و مقداد در پیشگاه خدا و پیامبر (ص).^۸
در تحلیل و بررسی این دسته روایات فضائل می‌توان گفت ارزش و مرتبه فضیلت‌ها و میزان دلالت آن‌ها در پاره‌ای موارد کمتر و در پاره‌ای دیگر بیشتر است. مثلاً صرف همراهی و همنشینی با رسول خدا (ص) یا کثرت یاد حضرت از فرد، درجه و مرتبه بالایی از فضیلت به‌شمار نمی‌رود، چه کسانی بودند که با آن حضرت همراهی و همنشینی داشتند؛ اما به نفاق و کفر متهم شدند.^۹ در حالی که صاحب اسرار رسول

۱. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۴۸، ح ۳۸۶۸ و ۳۸۷۴.
۲. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۵، ح ۳۷۴۷ و ۳۷۴۹؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۴۰، ح ۳۷۶۹ و ص ۲۰۴۱، ح ۳۷۸۴ - ۳۷۸۲.
۳. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۲، باب ۹؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۳۴، ح ۳۷۱۲ و ص ۲۰۳۵، ح ۳۷۱۶.
۴. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۳، ح ۳۷۱۴ و ص ۳۰۴، ح ۳۷۲۹ و ص ۳۰۶، ح ۳۷۶۷؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۴۸، ح ۳۸۶۷ و ۳۸۶۹؛ صحیح مسلم، ص ۱۲۰۸، ح ۶۳۰۸ و ۶۳۰۹.
۵. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۴۰، ح ۳۷۷۵.
۶. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۵، ح ۳۷۵۳؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۴۰، ح ۳۷۷۰ و ۳۷۷۲ و ۳۷۷۴.
۷. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۳۵، ح ۳۷۲۰.
۸. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۳۵، ح ۳۷۱۸ و ص ۲۰۳۶، ح ۳۷۲۵.
۹. به عنوان نمونه می‌توان از عبدالله بن سعد بن ابی سرح اموی نام برد که از سوی رسول خدا (ص) به عنوان کاتب وحی در نظر گرفته شده بود، اما نفاق و کفرش کار را به جایی رساند که حضرت در روز فتح مکه دستور داد تا او را بکشند؛ حتی اگر به کعبه پناه برده باشد: شرح الاخبار فی فضائل الأئمة الأطهار، ج ۲، ص ۱۱۱ و معانی الاخبار، ص ۳۴۷.

- ۳- بشارت پیامبر (ص) به شخص مبنی بر دوری شیطان از او و مصونیت وی از حیل‌های او.^۲
- ۴- بشارت ورود به بهشت از سوی پیامبر (ص) به شخص به خاطر رویارویی با بلاها و دشواری‌هایی در آینده.^۳
- ۵- بشارت پیامبر (ص) به فرد مبنی بر برخورداری از خانه‌ای در بهشت.^۴
- ۶- بهره‌گیری حسان بن ثابت^۵ از شعر برای دفاع از رسول خدا (ص) و بشارت حضرت به وی در برخورداری از تأییدات غیبی به هنگام سرودن شعر.^۶
- ۷- وعده حضرت مبنی بر در امان بودن اصحاب شجره (بیعت رضوان) از آتش دوزخ و ورود آنان به بهشت.^۷
- ۸- بشارت پیامبر (ص) مبنی بر رهایی فرد از آتش دوزخ.^۸
- ۹- مژده شهادت از سوی پیامبر (ص) به شخص.^۹
- در مجموعه روایات مربوط به فضائل اهل بیت (ع)، به روایتی با موضوع زیر اشاره شده است:

بشارت پیامبر (ص) به دوست‌داران خود، امام علی (ع)، حضرت فاطمه (س) و حَسَنین (ع) مبنی بر همراهی و همنشینی ایشان با پیامبر (ص) در روز قیامت.^۱

۱. همان، صحیح بخاری، ص ۲۹۹، ح ۳۶۷۴؛ ص ۳۰۰، ح ۳۶۹۳ و ۳۶۹۵؛ ص ۳۰۱، باب ۷؛ صحیح مسلم، ص ۱۰۹۸، ح ۶۱۸۲ و ص ۱۱۰۰، ح ۶۲۱۴ - ۶۲۱۲ ص ۱۱۱۴، ح ۶۳۸۰؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۳۱، ح ۳۶۸۹-۳۶۸۷ و ص ۲۰۳۲، ح ۳۶۹۴ و ص ۲۰۳۴، ح ۳۷۱۰ و ص ۲۰۳۷، ح ۳۷۴۷ و ۳۷۴۸ و ص ۲۰۴۳، ح ۳۸۰۴.
۲. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۰، ح ۳۶۸۳؛ صحیح مسلم، ص ۱۰۹۹، ح ۶۲۰۲ و ۶۲۰۳؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۳۲، ح ۳۶۹۰ و ۳۶۹۱.
۳. همان، صحیح بخاری، ص ۲۹۹، ح ۳۶۷۴.
۴. همان، صحیح بخاری، ص ۳۱۰، ح ۳۸۱۶ و ۳۸۱۷ و ۳۸۱۹ و ۳۸۲۰؛ صحیح مسلم، ص ۱۱۰۵، ح ۶۲۷۷ - ۶۲۷۳؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۴۹، ح ۳۸۷۶.
۵. هو حسان بن ثابت. یکنی أبا الولید الأنصاری الخزرجی. شاعر رسول الله صلی الله علیه وسلم وهو من فحول الشعراء. قال أبو عیبه: اجتمعت العرب علی أن أشعر أهل المدر حسان بن ثابت. روی عنه عمر و أبوهریره وعائشة ومات قبل الأربعین فی خلافة علی. وقیل: سنة خمسين وله مئة وعشرون سنة. عاش منها ستین سنة فی الجاهلیة وستین فی الإسلام (الإكمال فی أسماء الرجال، ص ۴۶).
۶. همان، صحیح مسلم، ص ۱۱۱۵، ح ۶۳۸۷ و ۶۳۸۸ و ۶۳۹۲ - ۶۳۸۹ و ۶۳۹۵.
۷. همان، صحیح مسلم، ص ۱۱۱۷، ح ۶۴۰۶؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۴۷، ح ۳۸۶۰ و ص ۲۰۴۸، ح ۳۸۶۳.
۸. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۳۰، ح ۳۶۷۹.
۹. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۳۴، ح ۳۷۰۸؛ همان، ص ۲۰۴۲، ح ۳۸۰۰.

درباره این روایت باید گفت که اگرچه این حدیث وعده و بشارتی به محبان اهل بیت (ع) به‌شمار می‌رود، ذکر این امتیاز ویژه برای اهل بیت (ع) بیان‌کننده عظمت و جایگاه والای آنان نزد پیامبر (ص) است.

۲-۱-۵ در دسته دیگری از روایات، اعطای لقبی از سوی پیامبر (ص) به فرد، ملاک و معیار فضیلت شمرده شده است. از آن جمله است القاب صدیق، شهید، شهید الحی، ابن‌ذی‌الجناتین، حواری رسول الله، امین، خیرالتابعین، سیف من سیوف الله و خیر النساء.^۲

اعطای کنیه «أبوتراب» از سوی پیامبر (ص) به امام علی (ع) نیز در شمار این دسته احادیث فضائل ذکر شده است.^۳

۲-۱-۶ در دسته دیگری از روایات، به رضایت پیامبر (ص) از عملکرد شخص

اشاره دارند:

- ۱- تحسین و تمجید از شخص پیامبر (ص) به دنبال موفقیت وی در تجارت.^۴
- ۲- تمجید پیامبر (ص) از یک فرد، گروه یا قبیله با عبارتهای «نعم الرجل فلان» یا «نعم الرجل فلان لؤ...» یا «مرحباً بالطیب المطیب» یا «فهم منی وأنا منهم».^۵
- ۳- ایمان و باور شخص به منقولات پیامبر (ص) به‌ویژه که آن حکایت با عقل و محاسبات عقلی ناسازگار باشد.^۶

۱. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۳۶، ح ۳۷۳۳.
 ۲. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۰، ح ۳۶۸۶ و ص ۳۰۱، ح ۳۶۹۷ و ۳۶۹۹ و ص ۳۰۳، ح ۳۷۰۹ و ۳۷۱۹ و ص ۳۰۵، ح ۳۷۴۴ و ص ۳۰۶، ح ۳۷۵۷ و ص ۳۱۰، ح ۳۸۱۵؛ صحیح مسلم، ص ۱۱۰۳، ح ۶۲۴۳ و ۶۲۴۴ و ۶۲۴۷ و ۶۲۴۸ و ص ۱۱۰۴، ح ۶۲۵۵ - ۶۲۵۲ و ص ۱۱۰۵، ح ۶۲۷۱ و ص ۱۱۲۳، ح ۶۴۹۱؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۳۲، ح ۳۶۹۶ و ۳۶۹۷ و ۳۶۹۹ و ص ۲۰۳۷، ح ۳۷۳۹ و ۳۷۴۴ و ۳۷۴۵ و ص ۲۰۳۸، ح ۳۷۵۷ (تحفه ۹۴) و ص ۲۰۴۱، ح ۳۷۹۰ و ۳۷۹۱ و ص ۲۰۴۲، ح ۳۷۹۶ و ص ۲۰۴۹، ح ۳۸۷۷.
 ۳. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۲، ح ۳۷۰۳؛ صحیح مسلم، ص ۱۱۰۲، ح ۶۲۲۹. لازم به ذکر است که در روایات شیعی، از معنای حقیقی این کنیه، با دیدگاهی متفاوت از اهل سنت، سخن به میان آمده است. برای نمونه رک: معانی الأخبار، ج ۱، ص ۲۷۸.
 ۴. همان، صحیح بخاری، ص ۲۹۶، ح ۳۶۴۲.
 ۵. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۴، ح ۳۷۳۹؛ صحیح مسلم، ص ۱۱۱۷، ح ۶۴۰۸؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۳۹، ح ۳۷۵۷ و ۳۷۵۹ و ص ۲۰۴۲، ح ۳۷۹۵ و ۳۷۹۸ و ص ۲۰۵۴، ح ۳۹۴۷.
 ۶. همان، ص ۲۹۸، ح ۳۶۶۳ و ص ۳۰۰، ح ۳۶۹۰؛ صحیح مسلم، ص ۱۰۹۸، ح ۶۱۸۶ - ۶۱۸۳؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۳۰، ح ۳۶۷۷ و ص ۲۰۳۲، ح ۳۶۹۵.

۴- رضایت پیامبر (ص) از شخص به هنگام رحلت.^۱

در این بخش نیز همچون بخشهای پیشین، روایتی در فضائل اهل بیت (ع) ذکر شده است: رضایت پیامبر از امام علی (ع) به هنگام رحلت.^۲

۲-۲- عرصه دینی

گروه دیگری از روایات فضائل، گویای نوعی برتری و فضیلت فرد یا افراد در عرصه دین و دینداری است. در این دست از روایات، فضیلت در قالب یکی از موضوعات زیر مطرح شده است:

۲-۲-۱- در بخشی از روایات، به تدین افراد و مسائل مرتبط با آن اشاره شده

است:

۱- ماجرای اسلام آوردن افراد در زمان پیامبر (ص).^۳

۲- پیشگامی فرد در اسلام آوردن و مسلمان شدن بسیاری از مردم در پی اسلام آوردن وی.^۴

۳- سخن پیامبر (ص) مبنی بر بقای اسلام فرد تا لحظه مرگ.^۵

۴- تدین به دین حنیف؛ دین حضرت ابراهیم (علیه السلام).^۶

۵- رنج دیدن و مضروب گشتن در راه اسلام.

در مجموعه روایات مناقب اهل بیت (ع) در این بخش، به دو روایت با موضوعات زیر اشاره شده است:

۱- امام علی (ع)، نخستین نمازگزار.^۷

۲- امام علی (ع)، نخستین مسلمان.^۸

۱. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۴، باب ۱۴.

۲. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۲، باب ۹.

۳. همان، صحیح بخاری، ص ۲۸۷، ح ۳۵۲۲ و ص ۳۱۳، ح ۳۸۶۷ - ۳۸۶۱؛ صحیح مسلم، ص ۱۱۱۱، ح ۶۳۶۲ - ۶۳۵۹.

۴. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۴، ح ۳۷۲۷ و ص ۳۱۳، ح ۳۸۵۱؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۲۹، ح ۳۶۶۷.

۵. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۹، ح ۳۸۱۳؛ صحیح مسلم، ص ۱۱۱۴، ح ۶۳۸۳ - ۶۳۸۱.

۶. همان، صحیح بخاری، ص ۳۱۱، ح ۳۸۲۷ و ۳۸۲۸.

۷. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۳۶، ح ۳۷۲۸ و ۳۷۳۴.

۸. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۳۶، ح ۳۷۳۴ و ۳۷۳۵.

۲-۲-۲- در پاره‌ای دیگر، فضائلی در زمینه ارتباط اشخاص با قرآن مطرح شده

است:

۱- توصیه پیامبر(ص) به شنیدن (فراگیری) قرآن از فرد یا افرادی معین.^۱

۲- تلاوت شبانه قرآن.^۲

۳- فرمان الهی به پیامبر(ص) مبنی بر تلاوت سوره‌ای از قرآن برای یکی از

صحابه.^۳

۴- گردآوری قرآن در زمان پیامبر(ص).^۴

۵- نزول قرآن در خانه فرد.^۵

۶- نزول آیه‌ای از قرآن درباره فرد.^۶

از جمله فضائل اهل بیت(ع) در این بخش نیز می‌توان به نزول آیات «مُباهله»^۷ و

«تطهیر»^۸ در شأن امام علی(ع)، حضرت زهرا(س) و حسنین(ع) اشاره کرد.^۹

۲-۲-۳- در دسته دیگری فرد یا افرادی به‌عنوان الگو و پیشوای دینی برای

سایرین معرفی شده‌اند:

۱- توصیه پیامبر(ص) مبنی به نماز خواندن مسلمانان به امامت شخصی معین.^{۱۰}

۲- سخن پیامبر(ص) به مردم در پیش گرفتن راه و روش شخص.^{۱۱}

۱. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۶، ح ۳۷۵۸ و ۳۷۶۰؛ همان، ص ۳۰۹، ح ۳۸۰۶ و ۳۸۰۸؛ صحیح مسلم، ص ۱۱۱۰،

ح ۶۳۳۹ - ۶۳۳۴؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۴۳، ح ۳۸۱۰.

۲. همان، صحیح مسلم، ص ۱۱۱۷، ح ۶۴۰۷.

۳. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۹، ح ۳۸۰۹؛ صحیح مسلم، ص ۱۱۱۰، ح ۶۳۴۲ و ۶۳۴۳؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۴۱،

ح ۳۷۹۲ و ص ۲۰۴۲، ح ۳۷۹۳ و ص ۲۰۵۰، ح ۲۸۹۸.

۴. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۹، ح ۳۸۱۰؛ صحیح مسلم، ص ۱۱۱۰، ح ۶۳۴۰ و ۶۳۴۱ و ص ۱۱۱۱، ح ۶۳۴۴؛

جامع ترمذی، ص ۲۰۴۲، ح ۳۷۹۴.

۵. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۷، ح ۳۷۷۵؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۴۹، ح ۳۸۷۹.

۶. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۹، ح ۳۸۱۲.

۷. آل عمران/۶۰.

۸. احزاب/۳۳.

۹. همان، صحیح مسلم، ص ۱۱۰۱، ح ۶۲۲۰؛ ص ۱۱۰۴، ح ۶۲۶۱؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۳۵، ح ۳۷۲۴ و ص ۲۰۴۱،

ح ۳۷۸۸ و ص ۲۰۴۸، ح ۳۸۷۱.

۱۰. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۳۰، ح ۳۶۷۲ و ۳۶۷۳.

۱۱. رسول خدا(ص) با بیان عبارت «فاهتدوا بهتدی عمار» مردم را به هدایت‌جویی از عمار فراخوانده است:

همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۴۲، ح ۳۷۹۹ و ص ۲۰۴۳، ح ۳۸۰۵.

- ۳- برتری و جایگاه والای فرد در نزد مردم پیش و پس از وفات پیامبر(ص).^۱
- ۴- وزیر پیامبر(ص) بر روی زمین.^۲
- ۲-۲-۴- در پاره‌ای از روایات، به مسائلی اشاره شده که از دینداری فرد و برتری او در این زمینه سخن می‌گویند. این مسائل مورد اشاره عبارتند از:
- ۱- خواب پیامبر(ص) مبنی بر کمال دین فرد.^۳
 - ۲- سخن پیامبر(ص) مبنی بر صالح بودن فرد.^۴
 - ۳- خوردن آنچه تنها با نام خداوند ذبح شده است.^۵
 - ۴- تأیید و پذیرش قضاوت (داوری) فرد در یک مسأله^۶ از سوی پیامبر(ص).
 - ۵- انتخاب کاری که به [هدایت] و رشد نزدیک‌تر است از میان دو کار.^۷
 - ۶- خشمگین ساختن شخص برابر است با غضب خداوند.^۸
 - ۷- نشان دادن راه حقیقت به مردم و شناساندن حق به آنها.^۹
 - ۸- حق‌باوری و حق‌گویی.^{۱۰}
- در این راستا، در چند روایت، به نقل از پیامبر (ص) و صحابه ایشان، حب علی (ع) برابر با ایمان و بغض او برابر با نفاق دانسته شده است.^{۱۱}
- ۲-۲-۵- در پاره‌ای دیگر از روایات عرصه دینی، به اخبار غیبی از جایگاه شخص اشاره شده است. مهم‌ترین موضوعات مطرح شده در این زمینه عبارتند از:
- ۱- لرزش عرش الهی به واسطه وفات فرد و حمل جنازه او توسط فرشتگان.^{۱۲}

۱. همان، صحیح بخاری، ص ۲۹۷، ح ۳۶۵۵ و ص ۳۰۱، ح ۳۶۹۸؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۳۴، ح ۳۷۰۷.

۲. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۳۱، ح ۳۶۸۰.

۳. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۰، ح ۳۶۹۱؛ صحیح مسلم، ص ۱۰۹۸، ح ۶۱۸۹.

۴. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۵، ح ۳۷۴۰ و ۳۷۴۱؛ صحیح مسلم، ص ۱۱۱۳، ح ۶۳۶۹؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۴۴، ح ۳۸۲۵ و ص ۲۰۴۶، ح ۳۸۴۵.

۵. همان، صحیح بخاری، ص ۳۱۰، ح ۳۸۲۶.

۶. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۹، ح ۳۷۰۴.

۷. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۴۲، ص ۳۷۹۹.

۸. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۳۴، ح ۳۷۰۹.

۹. همان، صحیح بخاری، ص ۲۹۸، ح ۳۶۷۰.

۱۰. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۳۱، ح ۳۶۸۲.

۱۱. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۳۵، ح ۳۷۱۷ و تحفه ۶۹ و ص ۲۰۳۶، ح ۳۷۳۶.

۱۲. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۹، ح ۳۸۰۳؛ صحیح مسلم، ص ۱۱۱۱، ح ۶۳۴۷ - ۶۳۴۵؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۴۶، ح ۳۸۴۸ و ۳۸۴۹.

- ۲- حضور فرشتگان بر جنازه فرد پس از شهادت.^۱
 - ۳- پیشگامی در محشور شدن (به‌هنگام برپایی قیامت).^۲
 - ۴- همسایگی با پیامبر (ص) در بهشت.^۳
 - ۵- رفیق پیامبر (ص) در بهشت.^۴
 - ۶- همسر پیامبر (ص) در دنیا و آخرت.^۵
 - ۷- معرفی فرد از سوی پیامبر (ص) به عنوان سرور پیران بهشتی.^۶
- از جمله فضائل اهل بیت (ع) در این زمینه به روایاتی با این موضوعات اشاره شده است:

- ۱- حضرت زهرا (س)، سرور زنان بهشتی.^۷
 - ۲- حسنین (ع)، سرور جوانان بهشتی.^۸
 - ۳- امام علی (ع)، برادر و همراه پیامبر (ص) در دنیا و آخرت.^۹
- ### ۲-۳- عرصه قومی، قبیله‌ای و گروهی
- دسته دیگری از روایات فضائل و مناقب، به برتری‌های یک قوم، قبیله یا گروه بر سایر اقوام، قبائل و گروه‌ها اشاره دارند:
- ۱- برتری قوم عرب بر سایر اقوام. (در این روایات غضب نسبت به عرب، با غضب نسبت به پیامبر (ص) برابر دانسته شده است).^{۱۰}
 - ۲- پی‌جویی و علاقه ایرانیان نسبت به فراگیری دین از پیامبر (ص).^{۱۱}

۱. همان، صحیح مسلم، ص ۱۱۱۱، ح ۶۳۵۴ و ۶۳۵۵ و ۶۳۵۷.
 ۲. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۳۲، ح ۳۶۹۲.
 ۳. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۳۷، ح ۳۷۴۰.
 ۴. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۳۲، ح ۳۶۹۸.
 ۵. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۶، ح ۳۷۷۲؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۴۹، ح ۳۸۸۰ و ص ۲۰۵۰، ح ۳۸۸۹.
 ۶. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۲۹، ح ۳۶۶۶ - ۳۶۶۴.
 ۷. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۳، باب ۱۲ و ص ۳۰۶، ح ۳۷۶۷؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۴۰، ح ۳۷۸۱ و ص ۲۰۴۸، ح ۳۸۷۳ و ص ۲۰۵۰، ح ۳۸۹۳.
 ۸. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۳۹، ح ۳۷۶۸ و ص ۲۰۴۰، ح ۳۷۸۱.
 ۹. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۳۵، ح ۳۷۲۰.
 ۱۰. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۵۳، ح ۳۹۳۰ - ۳۹۲۷.
 ۱۱. همان، صحیح مسلم، ص ۱۱۲۴، ح ۶۴۹۷ و ۶۴۹۸؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۵۳، ح ۳۹۳۳.

- ۳- توصیه پیامبر(ص) در مراعات با مردم یک سرزمین (مانند سرزمین مصر).^۱
- ۴- فضائل شهرها و اماکن مانند مدینه، مکه، شام و یمن.^۲
- ۵- برتری یک قبیله بر قبائل دیگر.^۳
- ۶- تمجید پیامبر(ص) از یک قبیله با عبارت «فَهُمْ مِنِّي وَأَنَا مِنْهُمْ».^۴
- ۷- مردم زمان پیامبر(ص) بهترین مردم.^۵
- ۸- پیروزی سپاه اسلام در جنگ، به برکت وجود صحابه، تابعین یا اتباع تابعین.^۶
- ۹- در امان بودن صحابه و تابعین از آتش جهنم.^۷
- ۱۰- اصحاب پیامبر(ص)، مایه آرامش و امنیت امت [اسلام].^۸
- ۱۱- اشاره به مقام والای صحابه و منع پیامبر(ص) از دشنام دادن به آنها به خاطر خدمات بی‌شمار و ارزنده آنان.^۹
- ۱۲- آموزش طلبی پیامبر(ص) از درگاه خدا برای مهاجرین و انصار.^{۱۰}
- ۱۳- سخن پیامبر(ص) در فضیلت انصار: «اگر هجرت نمی‌کردم، قطعاً یکی از انصار بودم».^{۱۱}
- ۱۴- سخن پیامبر(ص) مبنی بر اینکه حبّ انصار نشانه ایمان است و بغض آنان نشانه نفاق.^۱

۱. همان، صحیح مسلم، ص ۱۱۲۳، ح ۶۴۹۳ و ۶۴۹۴.

۲. همان، صحیح بخاری، ص ۲۹۶، ح ۳۶۴۱؛ صحیح مسلم، ص ۱۱۲۳، ح ۶۴۹۵؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۵۲، ح ۳۹۱۴ و ۳۹۱۷-۳۹۲۰ و ۳۹۲۴ و ۳۹۲۵ و ۳۹۲۶، ح ۲۰۵۳ و ۳۹۲۶ و ۳۹۳۹ - ۳۹۳۴ و ۳۹۵۳ و ۳۹۵۴.

۳. همان، صحیح بخاری، ص ۲۸۷ - ۲۸۵، ح ۳۵۰۶ - ۳۵۰۰؛ صحیح مسلم، ص ۱۱۲۰، ح ۶۴۵۳ - ۶۴۳۸؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۵۱، ح ۳۹۰۵ و ۳۹۰۸ و ۳۹۰۱، ح ۳۹۵۲.

۴. همان، صحیح مسلم، ص ۱۱۱۷، ح ۶۴۰۸؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۵۴، ح ۳۹۴۷.

۵. همان، صحیح بخاری، ص ۲۹۷، ح ۳۶۵۱؛ صحیح مسلم، ص ۱۱۲۱، ح ۶۴۷۸ - ۶۴۶۹؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۴۷، ح ۳۸۵۹.

۶. همان، صحیح بخاری، ص ۲۹۲، ح ۳۵۹۴؛ همان، ص ۲۹۶، ح ۳۶۴۹؛ صحیح مسلم، ص ۱۱۲۱، ح ۶۴۶۷ و ۶۴۶۸.

۷. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۴۷، ح ۳۸۵۸.

۸. همان، صحیح مسلم، ص ۱۱۲۱، ح ۶۴۶۶.

۹. همان، صحیح بخاری، ص ۲۹۹، ح ۳۶۷۳؛ صحیح مسلم، ص ۱۱۲۳، ح ۶۴۸۹ - ۶۴۸۷؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۴۷، ح ۳۸۶۱ و ۳۸۶۲ و ۲۰۴۸، ح ۳۸۶۶.

۱۰. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۸، ح ۳۷۹۷؛ صحیح مسلم، ص ۱۱۱۸، ح ۶۴۱۶ - ۶۴۱۴؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۴۷، ح ۳۸۵۶ و ۳۸۵۷ و ۲۰۵۱، ح ۳۹۰۲ و ۳۹۰۹.

۱۱. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۷، ح ۳۷۷۹؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۵۰، ح ۳۸۹۰.

- ۱۵- انصار، بهترین مردم نزد پیامبر(ص).^۲
 ۱۶- وعده ملاقات انصار با پیامبر(ص) در کنار حوض [در بهشت].^۳
 ۱۷- نزول آیه‌ای از قرآن در شأن انصار: *يُؤْتِرُونَ عَلٰى اَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ*.^۴
 ۱۸- سفارش پیامبر(ص) بر رعایت حال انصار.^۵

۲-۴- عرصه نظامی - امنیتی

نبرد و ستیز با دشمنان اسلام، بخش قابل توجهی از تاریخ زندگانی پیامبر(ص)، پس از هجرت به مدینه را به خود اختصاص داده است، از این رو دسته‌ای از روایات فضائل به توصیف رشادت‌ها و جنگ‌آوری‌های برخی اصحاب پیامبر(ص) در جبهه‌های نبرد اشاره دارند:

- ۱- حضور در جبهه‌های نبرد با دشمن.^۶
- ۲- جنگ‌آوری.^۷
- ۳- جراحت دیدن در جنگ با دشمن.^۸
- ۴- انتخاب فرد به عنوان فرمانده سپاه در سنین جوانی.^۹
- ۵- نخستین کسی که در راه خدا تیری رها کرده است.^{۱۰}
- ۶- شهادت (کشته شدن) در راه خدا.^۱

۱. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۷، ح ۳۷۸۳؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۵، ح ۳۹۰۰ و ۳۹۰۶.
 ۲. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۷، ح ۳۷۸۵ و ۳۷۸۶؛ صحیح مسلم، ص ۱۱۱۸، ح ۶۴۱۹ - ۶۴۱۷.
 ۳. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۸، ح ۳۷۹۴ - ۳۷۹۲.
 ۴. حشر/۹: همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۸، ح ۳۷۹۸.
 ۵. همان، صحیح بخاری، ص ۲۹۵، ح ۳۶۲۸ و ص ۳۰۸، ح ۳۷۹۹ و ص ۳۰۹، ح ۳۸۰۰ و ۳۸۰۱؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۵، ح ۳۹۰۴ و ۳۹۰۷؛ صحیح مسلم، ص ۱۱۱۸، ح ۶۴۲۰.
 ۶. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۴، ح ۳۷۲۸؛ صحیح مسلم، ص ۱۱۱۷، ح ۶۴۰۳؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۴۸، ح ۳۸۴۶.
 ۷. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۶، ح ۳۷۵۷؛ صحیح مسلم، ص ۱۱۱۱، ح ۶۳۵۳؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۴۶، ح ۳۸۴۶.
 ۸. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۴، ح ۳۷۲۱؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۳۷، ح ۳۷۴۶.
 ۹. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۴، ح ۳۷۳۰؛ صحیح مسلم، ص ۱۱۰۴، ح ۶۲۶۴ و ۶۲۶۵؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۴۴، ح ۳۸۱۶.
 ۱۰. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۴، ح ۳۷۲۸.

۷- سخن پیامبر(ص) درباره فرد پس از تجهیز سپاه اسلام در نبرد «جیش العسرة»: «ما علی فلان ما عمل بعد هذه».^۲

۸- نجات جان پیامبر(ص) از یک توطئه یا حادثه.^۳

۹- پاسداری شبانه از جان و حریم پیامبر(ص).^۴

گذشته از رشادت‌ها و جنگ‌آوری‌های بی‌شمار امام علی(ع) در عرصه‌های مختلف دفاع از اسلام، حدیث مشهور «لواء» از جمله احادیث وارد در فضیلت امام(ع) است. در نبرد دشوار خیبر، که عرصه بر مسلمانان تنگ شده بود و زمزمه شکست به گوش می‌رسید، امام علی(ع) به دستور پیامبر(ص) پرچم سپاه اسلام را در دست گرفت و با رشادت و دلاوری وصف‌ناپذیر، ضمن کشتار شمار بسیاری از سپاه دشمن، درب قلعه خیبر را از جای کنده و با فتح این قلعه، پایگاه توطئه دشمن را فرو ریخت. در احادیث بسیاری، ماجرای نبرد خیبر و پیروزی سپاه اسلام به واسطه جنگ‌آوری و رشادت امام علی(ع) به عنوان فضیلت و منقبتی برای آن حضرت برشمرده شده است.^۵

۲-۵- عرصه علمی

حضور در محضر نورانی پیامبر(ص) و خوشه‌چینی از بوستان علوم نبوی(ص) نیز در لابه‌لای روایات فضائل به عنوان ملاکی برای فضیلت و منقبت مطرح شده است:

۱- برخورداری از علم و برتری علمی.^۶

۲- داناترین مردم نسبت به کتاب خدا و آگاهی از مکان و شأن نزول آیات قرآن.^۷

۱. همان، صحیح مسلم، ص ۱۱۱۱، ح ۶۳۵۸ - ۶۳۵۴.
 ۲. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۳۳، ح ۳۷۰۰ و ۳۷۰۱.
 ۳. همان، صحیح بخاری، ص ۲۹۹، ح ۳۶۷۸.
 ۴. همان، صحیح مسلم، ص ۱۱۰۲، ح ۶۲۳۲ - ۶۲۳۰؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۳۸، ح ۳۷۵۶.
 ۵. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۲، ح ۳۷۰۱ و ۳۷۰۲؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۳۵، ح ۳۷۲۴؛ صحیح مسلم، ص ۱۱۰۱، ح ۶۲۲۰ و ۶۲۲۴ - ۶۲۲۲.
 ۶. همان، صحیح بخاری، ص ۲۹۵، ح ۳۶۲۷ و ۲۹۹، ح ۳۶۸۱؛ صحیح مسلم، ص ۱۰۹۹، ح ۶۱۹۰ و ۶۱۹۱؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۴۹، ح ۳۸۸۳.
 ۷. همان، صحیح مسلم، ص ۱۱۱۰، ح ۶۳۳۴ - ۶۳۳۲.

۳- «کثیر الحدیث» بودن.^۱

۴- فصاحت.^۲

همراهی و همنشینی با پیامبر(ص) و جرعه‌نوشی از آبشخور علم و حکمت نبوی(ص) حقیقت و سعادت‌ی انکارناپذیر از زندگانی گهربار امام علی(ع) است. در روایات مختلف از این حقیقت سخن به میان آمده است:

۱- امام علی(ع): «كُنْتُ إِذَا سَأَلْتُ رَسُولَ اللَّهِ أُعْطِنِي وَإِذَا سَكَتُ ابْتَدَأَنِي».^۳

۲- پیامبر(ص): «أَنَا دَارُ الْحِكْمَةِ وَ عَلِيٌّ بِأَبْهَائِهَا».^۴

۲- عرصه اخلاقی

برخورداری از فضیلت‌های اخلاقی نیز در طرح روایات فضائل و مناقب مورد توجه قرار گرفته است. از جمله موضوعات مطرح در این زمینه می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

۱- راستگویی.^۵

۲- غیرت.^۶

۳- حیاء.^۷

۴- جود و بخشش در مال و...^۸

۵- ایثار و از خودگذشتگی انصار نسبت به مهاجرین^۹

۶- حُسن معاشرت با مساکین و دریافت لقب «أَبُو الْمَسَاكِين».^{۱۰}

۷- پیش‌گامی در انجام امور خیر.^{۱۱}

۱. همان، صحیح مسلم، ص ۱۱۱۶، ح ۶۳۹۷ و ۶۳۹۹ و ۶۴۰۰؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۴۶، ح ۳۸۴۱.

۲. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۴۹، ح ۳۸۸۴.

۳. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۳۵، ح ۳۷۲۲ و ص ۲۰۳۶، ح ۳۷۲۹.

۴. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۳۵، ح ۳۷۲۳. امام علی(ع) در وصف همراهی و همنشینی خود با رسول خدا (ص) گوید: وَلَقَدْ كُنْتُ أَتْبَعُهُ أَتْبَاعَ الْفَصِيلِ أَتْرَأْتُهُ: نَهَجَ الْبَلَاغَةِ، ج ۲، ص ۱۵۷، خطبة قاصعه.

۵. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۴۲، ح ۳۸۰ و ۳۸۰۲.

۶. همان، صحیح بخاری، ص ۲۹۹، ح ۳۶۷۹ و ۳۶۸۰؛ صحیح مسلم، ص ۱۰۹۹، ح ۶۲۰۱ - ۶۱۹۸.

۷. همان، صحیح مسلم، ص ۱۱۰۰، ح ۶۲۱۱ - ۶۲۰۹.

۸. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۰، ح ۳۶۸۷.

۹. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۸، ح ۳۷۹۸.

۱۰. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۳، ح ۳۷۰۸؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۳۹، ح ۳۷۶۶ و ۳۷۶۷.

۱۱. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۳۰، ح ۳۶۷۵.

۸- خریدن چاه «رومّه» و اجازه استفاده آن به همگان.^۱
 بی‌شک یکی از مهم‌ترین اهداف رسالت نبوی (ص) شناساندن هنجارها و ارزش‌های اخلاقی به مسلمانان و نهادینه کردن آن در بین آنها بوده است. در این راستا آن حضرت می‌کوشید تا باورها و آداب جاهلی را رفته رفته از صفحه ذهن اعراب زدوده، آنان را با آداب و ارزش‌ها در قالب اخلاق اسلامی آشنا سازد. توجه به این مهم در هر دو دوران حضور آن حضرت در مکه و مدینه به چشم می‌خورد، از این رو طبیعی به نظر می‌رسد که بخشی از روایات فضائل و مناقب به صفات اخلاقی پسندیده اشاره داشته باشند.

۷-۲- روایات اختصاصی اهل بیت (ع)

دسته‌ای دیگر از روایات فضائل و مناقب، به اهل بیت (ع) اختصاص دارند و دیگران را در برخورداری از این‌گونه مناقب و فضائل بهره‌ای نیست. شایسته بود ضمن اشاره به جلوه‌هایی از مناقب اهل بیت (ع) در دسته‌ها و عناوین شش‌گانه پیش، به گونه‌ای ویژه و جداگانه بار دیگر از مناقب اختصاصی خاندان نبوی (ص) که در مجامع حدیثی مذکور بدانها اشاره شده است، یاد کنیم:

۱- دستور و توصیه اکید پیامبر (ص) بر محبت‌ورزیدن به اهل بیت (ع).^۲

۲- دستور پاس‌داری [حریم] اهل بیت پیامبر (ص).^۳

۳- یادکرد امام حسن (ع) از سوی پیامبر (ص) با عنوان سرور (سید).^۴

۴- غضب فاطمه (س) برابر است با غضب پیامبر (ص).^۵

۱. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۳۳، ح ۲۷۰۳.

۲. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۴۱، ح ۳۷۸۹.

۳. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۳، ح ۳۷۱۳ و ص ۳۰۵، ح ۳۷۵۱؛ ابوبکر: «أَرْقُبُوا مُحَمَّدًا فِي أَهْلِ بَيْتِهِ». البته نباید از دیده پنهان داشت که با توجه به رخدادهای ناگوار پس از درگذشت پیامبر (ص)، به نظر می‌رسد منظور ابوبکر از بیان این سخن نکته‌ای غیر از پاس‌داشت حریم اهل بیت (ع) بوده است و آن تحت نظر داشتن رفتار اهل بیت (ع) به منظور کنترل جریان سیاسی جامعه اسلامی در آن روزگار حساس است. شواهد بی‌شمار تاریخی نیز بدین نکته اشاره دارند.

۴. همان، صحیح بخاری، ص ۲۹۵، ح ۳۶۲۹ و ص ۳۰۵، ح ۳۷۴۶؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۴۰، ح ۳۷۷۳.

۵. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۳، ح ۳۷۱۷ و ص ۳۰۶، ح ۳۷۶۷.

۵- معرفی امام علی(ع) به عنوان پاره تن پیامبر(ص) از سوی شخص رسول خدا(ص) و اشاره به سرپرستی مؤمنان توسط آن امام، پس از پیامبر(ص) «إِنَّ عَلِيًّا مَنِّي وَأَنَا مِنْهُ وَهُوَ وَلِيُّ كُلِّ مُؤْمِنٍ مِنْ بَعْدِي».^۱

۶- سخن پیامبر(ص) مبنی بر این‌که هرکس من [تاکنون] ولی و سرپرست او بوده‌ام زین پس علی [ع] سرپرست و رهبر او خواهد بود «مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَعَلِيٌّ مَوْلَاهُ».^۲

۷- حدیث «خَصَفْتُ النَّعْلَ».^۳

۸- حدیث «طَيْرٌ».^۴

۹- حدیث «سَدَّ الْأَبْوَابَ».^۵

۱۰- حدیث «نَجْوَا».^۶

۱۱- معرفی امام علی(ع) از سوی پیامبر(ص) به عنوان تنها کسی که شایستگی جانشینی پیامبر(ص) را داراست.^۷

۱۲- سخن پیامبر(ص) مبنی بر این‌که بهشت مشتاق علی [ع]، عمار و سلمان است.^۸

۱۳- حدیث ثقلین (اشاره پیامبر(ص) به مقام و جایگاه والای اهل بیت(ع) / تمسک به اهل بیت پیامبر(ص) مایه نجات از گمراهی / سفارش پیامبر(ص) بر رعایت حقوق اهل بیت(ع) / معرفی اهل بیت(ع) به عنوان تنها مصادیق عترت پیامبر(ص)).^۹

۱۴- نزول آیه مباحله^{۱۰} در شأن امام علی(ع)، حضرت زهرا(س) و حسنین(ع).^{۱۱}

۱۵- نزول آیه تطهیر^۱ در شأن امام علی(ع)، حضرت زهرا(س) و حسنین(ع).^۲

۱. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۳۴، ح ۳۷۱۲.
 ۲. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۳۴، ح ۳۷۱۳.
 ۳. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۳۴، ح ۳۷۱۵.
 ۴. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۳۵، ح ۳۷۲۱.
 ۵. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۳۶، ح ۳۷۲۷ و ۳۷۳۲.
 ۶. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۳۶، ح ۳۷۲۶. (پیامبر(ص) در پاسخ به معترضان نجوای ایشان با امام علی(ع) فرمود: «مَا أَنْتَجِبْتَهُ وَلَكِنْ اللَّهُ أَنْتَجَاهُ».)
 ۷. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۳۵، ح ۳۷۱۹: «عَلِيٌّ مَنِّي وَأَنَا مِنْ عَلِيٍّ وَلَا يُؤَدِي عَنِّي إِلَّا عَلِيٌّ».
 ۸. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۴۲، ح ۳۷۹۷.
 ۹. همان، جامع ترمذی، ص ۲۰۴۱، ح ۳۷۸۶ و ۳۷۸۸؛ صحیح مسلم، ص ۱۱۰۲، ح ۶۲۲۸ - ۶۲۲۵.
 ۱۰. آل عمران/۶۰.
 ۱۱. پیشین، صحیح مسلم، ص ۱۱۰۱، ح ۶۲۲۰؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۳۵، ح ۳۷۲۴.

۱۶- رضایت پیامبر(ص) از امام علی(ع) به هنگام رحلت.^۳

جمع‌بندی

نظر به آنچه گذشت، می‌توان گفت:

- ۱- مناقب و فضائل نخستین بار در دوران رسول خدا (ص) با هدف معرفی برترین الگوهای اخلاقی و رفتاری در عرصه‌های مختلف صادر شده است.
- ۲- هر دسته از مناقب و فضائل، از مرتبه، ارزش و حد دلالت خاصی برخوردار است: دسته‌ای از مناقب و فضائل مقطعی است و بر فضیلت فرد یا گروهی خاص، در مدت زمانی معین دلالت دارد. دسته‌ای دیگری از مناقب به برتری یک فرد یا گروه تنها در یک زمینه یا عرصه اشاره دارد. دسته‌ای دیگر صرفاً به منقبت یک فرد یا گروه اشاره دارد؛ بی‌آنکه به برتری آنان بر دیگر افراد یا گروه‌ها حکم کنند. در مقابل، دسته دیگری از مناقب و فضائل همواره و در همه زمان‌ها و مکان‌ها، به برتری یک فرد یا گروه بر دیگر افراد و گروه‌ها در همه زمینه‌ها اشاره دارند.
- بنابراین به هنگام ارزش‌گذاری دلالتی هر دسته یا عنوان، باید حد دلالت و سیاق بیان را در نظر گرفت.
- ۳- مؤلفان مجامع حدیثی متقدم در موارد بسیاری به صورت جداگانه و با در نظر گرفتن ابواب و فصولی خاص، به بحث مناقب و فضائل پرداخته‌اند که اهمیت و جایگاه والای این موضوع در نظر آن‌ها را نشان می‌دهد.
- ۴- صدور پی در پی احادیث اختصاصی و منحصر به فرد از سوی رسول خدا(ص) در منقبت و فضیلت اهل بیت(ع)، گواه روشنی بر برتری انکارناپذیر آنان بر دیگران در همه عرصه‌ها است.
- ۵- بر پایه گزارش‌های تاریخی، پدیده وضع و جعل حدیث بخشی از میراث حدیثی مناقب و فضائل را آلوده ساخته است.^۴ ما در بررسی اجمالی خود از عناوین و

۱. احزاب/۳۳.

۲. پیشین، صحیح مسلم، ص ۱۱۰۴، ح ۶۲۶۱؛ جامع ترمذی، ص ۲۰۴۱، ح ۳۷۸۸ و ص ۲۰۴۸، ح ۳۸۷۱.

۳. همان، صحیح بخاری، ص ۳۰۲، باب ۹.

۴. در برهه‌ای از قرن اول هجری، مخالفان اهل بیت (ع) کوشیده‌اند تا با دست یازیدن به حربه جعل و وضع، میراث حدیثی این حوزه را آلوده سازند. در این زمینه باید به جعل و وضع احادیثی در منقبت و فضیلت خلفا و صحابه از سوی خلفای اموی اشاره کرد. برای آگاهی بیشتر مراجعه کنید به: *تدوین السنّة الشریفه*، اثر محمدرضا

آمار گزارش شده، به این نتیجه رسیدیم که حدود ۹٪ (یک یازدهم) روایات ضعیف و برساخته را روایات فضائل و مناقب تشکیل می‌دهند.^۱ این آمار به میزانی نیست که به قوت احتمال بینجامد؛ بلکه سبب قوت محتمل است. توضیح این‌که در باور مشهور، روایات مناقب و فضائل، از مظان وضع حدیث هستند. در حالی که برآوردهای و محاسبات آماری (حجمی) ذکر شده این باور را نفی می‌کند.

منابع

قرآن کریم.

- نهج البلاغه، تحقیق شیخ محمد عبده، قم، دار الذخائر، ۱۴۱۲ق.
- ابن سکیت اهوازی، یعقوب بن اسحاق؛ ترتیب إصلاح المنطق، ترتیب و تقدیم و تعلیق: محمدحسن بکائی، مشهد، مجمع البحوث الإسلامية، ۱۴۱۲ق.
- ابن فارس، ابوالحسین أحمد؛ معجم مقاییس اللغة، تحقیق: عبدالسلام محمد هارون، بی‌جا، مکتبه الإعلام الإسلامی، ۱۴۰۴ق.
- ابن منظور، محمد بن مکرم بن علی؛ لسان العرب، ابوالفضل، بی‌جا، دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۵ق.
- ابوعبید، قاسم بن سلام؛ غریب الحدیث، تحقیق: محمد عبدالمعید خان، بیروت، دارالکتب العربی، ۱۳۸۴ق.

حسینی جلالی و فصلنامه علوم حدیث، شماره ۸، «منع تدوین حدیث؛ رازها و رمزها»، محمدعلی مهدوی راد، ص ۳۹-۷۷، تابستان ۷۷.

۱. برای دست‌یابی به آمار تقریبی از میزان راه یافتن پدیده جعل حدیث در حوزه روایات فضائل و مناقب، به عنوان نمونه، از کتاب موسوعه الأحادیث والآثار الضعیفة والموضوعة، بهره گرفتیم. بررسی‌های آماری بر پایه این کتاب نشان می‌دهد که از بین ۳۱۵۷۷ روایت موضوع، ۲۸۲۴ روایت (حدود ۹٪) به فضائل افراد یا گروه‌ها اشاره دارند.

بخاری، محمد بن اسماعیل؛ **صحیح بخاری**، (چاپ شده در ضمن موسوعه الحدیث الشریف (الکتب الستة)؛ زیر نظر صالح بن عبدالعزيز بن محمد بن ابراهیم، ریاض، دارالسلام، ۱۴۲۰ق.

تیریزی، ابو عبدالله محمد بن عبدالله؛ **الإكمال فی أسماء الرجال**، تحقیق: أبو أسدالله بن الحافظ محمد عبدالله الأنصاری، قم، مؤسسة اهل بیت (ع)، بی تا.

ترمذی، محمد بن عیسی؛ **جامع ترمذی**، (چاپ شده در ضمن موسوعه الحدیث الشریف (الکتب الستة)، زیر نظر صالح بن عبدالعزيز بن محمد بن ابراهیم، ریاض، دارالسلام، ۱۴۲۰ق.

جوهری، إسماعیل بن حماد؛ **الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیة**، تحقیق: أحمد عبدالغفور عطار، بیروت، دارالعلم للملایین، ج ۴، ۱۴۰۷ق.

حسینی جلالی، محمدرضا؛ **تدوین السنة الشریفیة**، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزة علمیة قم، دوم، ۱۴۱۸ق.

حکیم، محمداقر؛ **علوم القرآن**، قم، مجمع الفکر الإسلامی، دوم، ۱۴۱۷. راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین بن محمد؛ **مفردات غریب القرآن**، بی جا، دفتر نشر الكتاب، ۱۴۰۴ق.

زبیدی، محمد مرتضی؛ **تاج العروس من جواهر القاموس**، بیروت، المكتبة الحیة، بی تا. صدوق، ابوجعفر محمد بن علی بن حسین؛ **معانی الأخبار**، تحقیق علی اکبر غفاری، قم، مؤسسه نشر اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزة علمیة قم، ۱۳۷۹ق.

طریحی، فخرالدین بن محمد؛ **مجمع البحرين و مطلع النیرین**، دوم، تحقیق: احمد حسینی، بی جا، مکتب نشر الثقافة الإسلامیة، ۱۴۰۸ق.

فراهیدی، ابو عبدالرحمان خلیل بن احمد؛ **کتاب العین**، دوم، تحقیق: مهدی مخزومی و ابراهیم سامرائی، بی جا، دارالهجره، ۱۴۰۹ق.

فصلنامه علوم حدیث، شماره ۸، قم: دارالحدیث، تابستان ۷۷.

فیروزآبادی، محمد بن یعقوب؛ *القاموس المحيط*، بیروت، دارالعلم، بی‌تا.
گروهی از نویسندگان؛ *موسوعة الأحادیث والآثار الضعیفة والموضوعة*، ریاض، مکتبه المعارف للنشر والتوزیع، ۱۴۱۹ق.

مغربی، ابوحنیفه نعمان بن محمد؛ *شرح الأخبار فی فضائل الأئمة الأطهار*، تحقیق: محمد حسینی جلالی، قم، مؤسسه نشر اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، بی‌تا.

نیشابوری، مسلم بن حجاج؛ *صحیح مسلم*، (چاپ شده در ضمن *موسوعة الحدیث الشریف (الکتب السنه)*)، زیر نظر: صالح بن عبدالعزیز بن محمد بن ابراهیم، ریاض، دارالسلام، ۱۴۲۰ق.